

סיכום הפרק: מושגים של הדרה חברתית

מתוך הספר: הכלה חברתית ובריאות הנפש

ג'ד בורדמן

בריטניה, 2010

Boardman, J. (2010). Concepts of social exclusion. In: J., Boardman, A. Currie, H. Killaspy, and G. Mezey, (Eds.). *Social Inclusion and Mental Health*. Ch. 2, Pp. 10-21. London: RCPsych Publications.

נכתב במסגרת פרויקט חומר מקצועי בעברית של אתר יספר"א - ispraisrael.org.il

סוכם על-ידי אילה פרידלנדר כץ בהמלצת דר' מקס לכמן

קריאת הסיכום אינה מהווה תחליף לקריאת הפרק המלא!

מהי הדרה חברתית? הדרה חברתית והמושגים הקשורים אליה בעיקרם מצויים בספרות על מדיניות חברתית. פרק זה מכוון לספק תמונה תמציתית של המושגים הנוגעים להדרה חברתית ולהחלתם על אנשים עם בעיות בבריאות הנפש (להלן: מתמודדים). הפרק גם מתייחס לשלושה תחומים רלוונטיים של פילוסופיה פוליטית: אזרחות, צדק וזכויות אדם.

מהי הדרה חברתית?

הדרה חברתית הופיעה כמושג חדש באופן יחסי, לכן עדיין חסרה בהירות בהגדרתו. יש המאמינים כי לחוסר הבהירות יש יתרונות מסוימים, שכן עמימות הביטוי, רב-הממדיות שלו וגמישותו מאפשרים להגדירו בדרכים שונות וכך ביכולתו לשרת מגוון של מטרות פוליטיות. מקור השימוש המודרני במושג הדרה חברתית הוא בצרפת בשנות ה-70, בהתייחסו לאנשים אשר נשמטו מרשת מערכת הביטוח הסוציאלי וכך הוצאו מבחינה אדמיניסטרטיבית על-ידי המדינה, כמו אנשים עם מוגבלויות, הורים יחידניים ומובטלים. גרסאות אחרות של המושג התמקדו בהיותו מאפיין אינהרנטי של הקפיטליזם, של אי-הכרה בזכויות יסוד ושל קיומו של מעמד נמוך, גרסא הנוטה למקם את האחריות להדרה על האנשים עצמם. בתחום הפוליטי, השימוש במושג הדרה חברתית סיפק אלטרנטיבה לדיבור על עוני, כאשר מושג זה לא היה מקובל על פוליטיקאים. הגדרה רווחת של הדרה חברתית מתייחסת למידה שבה אנשים אינם יכולים להשתתף בתחומי מפתח של החיים הכלכליים, החברתיים והתרבותיים בחברה.

סוגים מתחרים של שיח על הדרה חברתית

המשגות שונות של הדרה חברתית משקפות חלק מהמורכבות והסתירות הקיימות במושג ואף מאפשרות להשתמש במושג בדרכים מאוד שונות בחקירה ומדידה של בעיית ההדרה ובהתייחסות ליישומים במדיניות חברתית. ישנן לפחות שלוש דרכי חשיבה על הדרה חברתית, המבוססות על

נקודות מבט שונות לגבי הדרכים שבהן הדרה יכולה להופיע, אשר אחראיות ליצירת סוגים שונים של מדיניות:

א. שיח של חלוקה מחדש – מדגיש את האופנים שבהם עוני מגביל השתתפות חברתית ומימוש זכויות אזרחיות. בעוד שעוני נתפש כחוסר במשאבים חומריים המגביל השתתפות, הדרה מתייחסת ל"תהליך הדינמי של הרחקה, חלקית או מלאה, מכל אחת מהמערכות החברתיות, כלכליות, פוליטיות ותרבותיות הקובעות את שילוב האדם בחברה" (Walker & Walker, 1997, p. 8). השיח על חלוקה מחדש מתייחס לעוני כסיבה עיקרית להדרה, למרות שנלווים אליו סוגים נוספים של אי-שוויון.

ב. שיח של שילוב חברתי – המאפיין המרכזי הוא שילוב חברתי באמצעות תעסוקה בשכר. מעורבות בשוק העבודה היא אלמנט מפתח של הכלה. הוצע כי שיח זה מתעלם מדרכים שבהן עבודה בשכר יכולה שלא למנוע הדרה או יכולה להגביל צורות אחרות של השתתפות חברתית. שיח של אינטגרציה חברתית נוטה להמעיט בערך תרומתה של עבודה ללא שכר, כמו מתן טיפול בלתי פורמאלי.

ג. שיח מוסרי על מעמד נמוך – מדגיש את הסיבות המוסריות והתרבותיות לעוני, עם התייחסות ספציפית לתלות של אנשים בהטבות של המדינה.

כמובן ששלוש צורות שיח אלה הן הפשטות יתר של מגוון סוגיות מורכבות, אך הן מסכמות את הגישות לגבי מה שחסר לאנשים בהדרה: כסף, עבודה או מוסר. ניתן לראות אלמנטים של שלוש צורות השיח בפיתוח המדיניות של הדרה חברתית תחת ממשלת הלייבור בבריטניה בשנים 1997-2010, כאשר המדיניות הדגישה מצד אחד קידום השתתפות של מתמודדים בשוק העבודה, כמו ברפורמת הרווחה, ומצד שני התקבלו החלטות של מדיניות הממוקדות בהתנהגותם של מתמודדים, כמו הרפורמה של חוק בריאות הנפש.

הגדרות של הדרה חברתית

דרכי חשיבה שונות על הדרה חברתית מבהירות את הטווח הרחב והמורכבות של הקונספט. הן גם תורמות להבנת הגדרות של הדרה ויישומים אפשריים של רעיונות אלה לגבי מתמודדים. מסמכי מדיניות ממשלתית בבריטניה הגדירו הדרה חברתית במושגים תיאוריים והדגישו יחסי-גומלין בין בעיות שונות, למשל: התייחסות להדרה חברתית בתור "מה שיכול לקרות כאשר אנשים או אזורים סובלים מבעיות משולבות כמו אבטלה, מיומנויות ירודות, הכנסות נמוכות, ריבוי פגיעה, בריאות לקויה ומשבר משפחתי". זוהי הגדרה גמישה המפרטת רק כמה מתוך בעיות רבות הנקשרות להדרה. נקודת המפתח כאן היא תפישת הקשר בין הבעיות המצוטטות: "המאפיין החשוב ביותר של הדרה חברתית היא שבעיות אלה קשורות ומגבירות זו את זו, ויכולות להצטרף יחדיו וליצור מעגל קסמים מורכב הנע במהירות".

מרכז מחקר לונדוני הגדיר כי: "אדם הינו מודר חברתית אם הוא/היא אינם משתתפים בפעילויות מרכזיות של החברה שבה הם חיים". הגדרה זו מדגישה את הרעיון המרכזי של השתתפות ומכיר בכך שהדרה חברתית היא קונספט יחסי לזמן ולמקום מסוימים. בנוסף, מודגש חוסר בהשתתפות שנובעת מהגבלות ולא מבחירה. הגדרה זו, עם התמה המרכזית של השתתפות, תורמת במיוחד להבנת עמדתם של מתמודדים בחברה המודרנית.

הדרה חברתית ממשגה פגיעה והגבלות, אשר באופן מסורתי נדונו במושגים של עוני, מצוקה וקיפוח בחקר מדיניות חברתית. הפרדיגמה של הדרה חברתית מרחיבה את המבט אל מעבר לאי-

השתתפות בשל חוסר במשאבים חומריים. היא מרחיבה את ההסתכלות לבחינת מחסורים מרובים ומגדילה את טווח האינדיקטורים לזיהוי אנשים החסרים במשאבים להשתתפות גם מסיבות אחרות, כמו אפליה, מחלה כרונית או הזדהות תרבותית. משמעות הדבר שאנו בוחנים גורמים שונים שמפרידים אנשים וקבוצות מהחברה הרחבה. ישנם שלושה מאפיינים חוזרים של הדרה חברתית שנובעים מסקירת הגדרותיה:

1. יחסיות – ניתן לשפוט אם אדם מודר או מוכל חברתית רק בקונטקסט של מצבו הכללי. הדרה מתייחסת למקום וזמן מסוימים. כמו כן, הדרה אינה מוחלטת וניתן להתייחס אליה על פני דרגות.

2. תפקידן של סוכנויות – סוכנות מתייחסת לעובדה שמישהו או משהו עושה את ההדרה. נקודות מבט שונות לגבי הסיבות להדרה נוטות לשקף זוויות שונות לגבי הסוכנות, או מי "עושה" את ההדרה. הדרה יכולה להיראות כתוצאה של מערכת, אשר במכוון או שלא במכוון פועלים מרכיביה כסוכנים מדירים, כולל מוסדות פוליטיים, כלכליים וחברתיים. הדבר נוגע גם לכוח, כאשר לאדם המודר חסרה אוטונומיה או כוח לקבלת החלטות והוא נתון לחסדיהם של בעלי הכוח. אמנם, התפישה של הדרה חברתית צריכה להתמודד גם עם אפשרות של הדרה וולונטרית, או הדרה-עצמית. למרות האפשרות שאדם ידיר עצמו, קשה לקבוע מתי הדרה-עצמית היא אכן וולונטרית, בהינתן הגבלות על השתתפות.

3. דינאמיקה – הדרה נראית כתהליך דינאמי שפועל על פני זמן ולעתים חוצה דורות. המודלים הסיבתיים של הדרה לעתים קרובות אינם פשוטים ומייצגים את השפעות העבר (הון אנושי, גופני וכלכלי) ואלה של ההווה (אילוצים ובחירות) עם השפעות על הפרט ברמות רבות הכוללות משפחה, קהילה, כוחות ארציים וגלובליים. הרמות הללו מקיימות קשרי גומלין ותוצאות הדינאמיקה ביניהן ובינן לבין האדם משפיעות על אילוצים והזדמנויות.

יסודות פילוסופיים של הדרה חברתית

הדרה חברתית והכלה חברתית הם מושגים בעלי משמעויות מוסריות ופוליטיות ובפרט נוגעות לאזרחות, צדק וזכויות אדם. נתייחס בקצרה להיבטים אלה של פילוסופיה פוליטית, העשויים לעזור בזיהוי עקרונות שעל בסיסם ניתן לקדם הכלה חברתית ולהבין את הזכויות והמחויבויות הנגזרות מהם.

אזרחות

התבוננות על הפרט כסוכן פעיל, ולא כמקבל פאסיבי ביחסו לחברה, מחייבת התייחסות לאדם כאזרח. באופן היסטורי, ישנן שתי מסורות רחבות של חשיבה על אזרחות, הרפובליקנית והליברלית. הראשונה מדגישה השתתפות של אזרחים בקהילה לטובתם המשותפת של כולם, השנייה מדגישה הגנה על החופש וחירות הפרט ביחס לפעולות של המדינה. שתי המסורות רלוונטיות לפסיכיאטריה בכלל ולהכלה חברתית ופסיכיאטריה בפרט.

המסורת האזרחית הרפובליקנית

מסורת זו הוגדרה לראשונה על-ידי אריסטו והתפתחה לאורך מאות שנים בעבודתם של הוגים כגון קיקרו, מאקיאוולי ורוסו. בתקופה המודרנית, הגישה השפיעה בבריטניה על ההתייחסות לאזרחות, לרב-תרבותיות ולאינטגרציה חברתית. מסורת חשיבה זו מגדירה אזרחות כמעורבות

אקטיבית בנושאים ציבוריים לטובת האזרח והקהילה. היא מדגישה את הרעיון של מחויבות מצד האזרח כלפי הקהילה. התמונה הכללית היא של אזרחים ישרים המפתחים הסכמה ביניהם, ושל מוסדות חברתיים המתפקדים היטב ומבוססים על תבונה, דיאלוג ושיקול דעת. מסורת אזרחית רפובליקנית היא בעלת רלוונטיות מובנת מאליה בחשיבה על הכלה חברתית של מתמודדים והיא מציעה הן הזדמנויות והן אתגרים: מצד אחד, ההגדרה של אזרחות כהשתתפות בחברה מציבה מחויבות של המדינה ומוסדות אזרחיים לפעול באקטיביות כדי להבטיח שמתמודדים יוכלו לקחת חלק כאזרחים, לדוגמא, בעבודה ופנאי. מן הצד השני, תחושת המחויבות ביחס לאזרחות עשויה להיות נטל כבד מידי, למשל לאנשים עם הפרעות חמורות או ממושכות, אלא אם כן סוגיות רלוונטיות נלקחות בחשבון בדרך רגישה וקונסטרוקטיבית.

המסורת האזרחית הליברלית

המסורת האלטרנטיבית בחשיבה על אזרחות היא המסורת הליברלית. זוהי מסורת חדשה יותר, שראשיתה בתנועת ההשכלה באירופה במאה ה-17 ואשר השפעתה גדולה יותר על העולם האנגלו-סקסי. ג'ון לוק, פילוסוף אנגלי בן המאה ה-17, מהווה מקור מרכזי למסורת זו. הוגים ליברלים אחרים כוללים את ג'ון סטיוארט מיל, פרנץ הייק, ישעיה ברלין, קרל פופר ועוד. המסורת הליברלית מתייחסת לאזרחות כהגנה מפני התערבות בלתי מוצדקת מצד המדינה. מסורת זו נקשרת לרעיונות ופעולות של זכויות אדם, בשל מרכזיותה של ההגנה על החירות והקניין של הפרט מפני התערבות מופרזת מצד המדינה. שיקולים אלה חשובים בהתייחסות להכלה חברתית של אנשים עם מגבלות פסיכיאטריות. חשובה המודעות לכך שהכלה חברתית אינה יכולה להיות פעילות כפזיה. במסורת הליברלית, עיקרון הפלורליזם של המוסדות הפוליטיים מבוסס על הנחת המגוון ביחס ל"תפישת הטוב" (אמונות לגבי מוסר, דת, פוליטיקה וכד'), מתוכו יכולים האזרחים לבחור בהתאם למטרות החיים שלהם. הפלורליזם מספק קרקע פורייה לא רק לבחירה האישית אלא גם לגמישות בחשיבה על אזרחותם של אנשים עם מגבלות נפשיות קשות. "תפישות לגבי הטוב" והכרה במגוון תכניות-חיים שבהן אנשים מעוניינים, או שביכולתם לאמץ, יכולות לסייע לנו לחשוב בגמישות והן מועילות גם לבחינת חשיבותם של כבוד עצמי, הדדיות, אוטונומיה ומימוש יכולותיהם של מתמודדים, למשל בקידום הבריאות הנפשית ובעילות בעלת משמעות. ניתן ללמוד כי המסורת הרפובליקנית עשויה לשנות בהסתכלותה על הכלה חברתית כאשר זו נחוות כחודרנית או אפילו כפזיה. באופן הפוך, המסורת הליברלית עשויה לשנות כאשר ניסיונה להגן על אדם עם מגבלות מפני התערבות בלתי צודקת, עלול לגרום להזנחה של אנשים נזקקים. בפועל, ההבחנה בין אזרחות רפובליקנית לבין ליברליזם היא מלאכותית ופשטנית מידי ונראות מחלוקות לא פחות מאשר הסכמות בקרב הוגים בתוך כל אחד מהזרמים. על אף שזכויות קניין וזכויות אדם הן בלב המסורת הליברלית, הרחבת זכויות האדם לזכויות חברתיות, אזרחיות ופוליטיות, מקרבת את המסורת הליברלית אל המסורת הרפובליקנית ומחזקת את ההבנה כי לא ניתן להפריד באופן נוקשה בין השתיים, אלא הן מצויות בדיאלוג מתמיד והפריה הדדית.

צדק

צדק יכול להתייחס לפרטים, ליחסים בין פרטים וליחסים המתרחשים במסגרת מוסדות חברתיים, ברמה הממשלתית ומעבר לה. עבור אריסטו, צדק מכיל את כל האלמנטים של אופי, נטייה אישית והתנהגות אשר מהם מורכב האזרח הטוב והמוסרי. הוא טען כי אלמנטים אלה

כוללים אומץ, מתינות, ליברליות (אך לא מוגזמת), גאווה (אך לא יוהרה), מזג טוב, כנות, מהימנות, אמינות ויושרה. יחסים בין פרטים גם כן יכולים להיות הוגנים או בלתי הוגנים. ביחסים בין אנשים הוגנות עשויה להתקשר לצדק חלוקתי (חלוקה הוגנת) או לצדק מתקן (עונש ופיצוי הוגנים).

צדק חלוקתי

צדק חלוקתי נמצא בלב ההדרה וההכלה החברתית של אנשים עם בעיות בבריאות הנפש. אנשי מקצוע לעתים קרובות מניחים הנחות ושוקלים סוגיות שמתייחסות לנגישות למשאבים. כאשר הנחותיהם נובעות מדעות קדומות, הן עלולות להפלות אנשים ולהוביל ליחסים בלתי הוגנים בין איש המקצוע לבין המטופל ולתוצאות מזיקות למטופל. לכן חשיבות הסוגיה של הכשרה ויישום פרקטיקה מקצועית על בסיס כישורים מקצועיים חיוניים. השאלה האם שיקולים הוגנים של אנשי מקצוע מובילים לתוצאות הוגנות לצרכני השירותים, תלויה בהזדמנויות חברתיות הוגנות ובקיומם של הסדרים המעניקים רווחה אישית. תפישה זו מדגישה את הצורך לסייע לאנשים עם מגבלות להתגבר על מכשולים המדירים אותם מחלוקה צודקת של פעילויות ומשאבים בחברה. להשגת תוצאות חיוביות נדרשים הסדרים מתוחכמים. לדוגמא, מעסיקים רבים מאשרים כי הם בעד העסקת אנשים עם מגבלות פסיכיאטרית, אבל הצלחת יוזמות מסוג זה עשויה לדרוש תמיכה נוספת, הולמת ומבוססת ראיות מהמדינה וממוסדות אזרחיים אחרים.

הנושא התעסוקתי הוא מרכזי להדרה חברתית ומציג כמה זוויות. לצד חשיבותה של תעסוקה למתמודדים, ישנם צרכנים החוששים מכך שיאלצו לעבוד או מאובדן הטבות עקב עבודה. נטען גם שהדגשת החזרה לעבודה עלולה להוביל להזנחת תחומים חשובים אחרים של הכלה חברתית. מעבר לחזרה לעבודה, עולה סוגיה של הטבות וקצבאות, זכאות לביטוח ופנסיה בשל אי-יכולת לעבוד. לדוגמא, מומחי בריאות הנפש הואשמו בהנחיות סלקטיביות, בעקבותיהן נדחו בקשות של מתמודדים לזכאות לפרישה, פנסיה והטבות אחרות באופן פוגעני, על בסיס דעות קדומות. דחייה על בסיס דעה קדומה היא אפליה. דוגמא נוספת נראית בתכניות ביטוח פרטיות, אשר במפורש מדירות או מגבילות טיפול פסיכיאטרי בהטבות שהן מציעות.

צדק מתקן

צדק מתקן הינו משלים לצדק חלוקתי. אנשים עם מגבלות פסיכיאטריות עשויים להיות מבצעי עבירה ו/או קורבנות של התנהגות פלילית, אף שלמעשה ישנם סיכויים גבוהים יותר לכך שיהיו קורבנות עבירה. הגנה על אנשים פגיעים ועל נגישותם הן למערכות אדמיניסטרטיביות והן למערכת המשפטית הינה רלוונטית. עם זאת, גם הנושא של צדק מתקן הוא רב-פנים. לדוגמא, על אף הסבירות הנמוכה, ישנם מתמודדים העלולים לנהוג בעבריינות ולבצע פשיעה אלימה חמורה. באשר לעברייני אלימות עם בעיות נפשיות, פחות עולה השאלה האם הם מעוניינים להיות מוכלים כחלק מהחברה, אלא האם החברה מוכנה ומעוניינת לקבל אותם. ניתן לטעון כי באמצעות התנהגות עבריינית, הם בחרו בפועל ב"הדרה עצמית". נקודת מבט אחרת יכולה להיות שהם מודרים בשל מחלת הנפש. סוגיות רלוונטיות לעיסוק במתמודדים המבצעים פשיעה כוללות את איכות הטיפול הפסיכיאטרי בבתי-הכלא, איכות הטיפול הניתן למתמודדים שביצעו עבירות פליליות וסוגיית העבריינות בחברה והשפעתה על הפרקטיקה הפסיכיאטרית. התייחסות לסוגיות של צדק מאירה את הצורך לאזן בין זכויות של פרטים לבין זכויות הציבור.

זכויות אדם

זכויות אדם עשויות להיראות כנובעות מאלוהים, הטבע, מהכבוד האינהרנטי לאדם, או פשוט מתוך אמפתיה לסבלם של אחרים. יהיו מקורותיהן אשר יהיו, זכויות אדם מקודשות בהצהרות רשמיות ובחוק. ההצהרה האוניברסאלית של האו"ם בדבר זכויות אדם (1948) מצהירה כי כולם נולדו חופשיים ושווים בכבודם ובזכויותיהם ושום אדם לא יהיה נתון לטיפול בלתי הומאני או מבזה, או להתערבות שרירותית בפרטיותו, במשפחתו או בביתו. מוצהר גם כי לכולם הזכות לעבודה, למנוחה, לפנאי ולהשכלה ולהשתתפות חופשית בחיים התרבותיים של הקהילה, ליהנות מחיי הרוח ולחלוק התקדמות מדעית ותועלות הנובעות ממנה. ההצהרה גם קובעת כי: "לכל אחד חובות כלפי הקהילה שבה מתאפשרת ההתפתחות החופשית והמלאה של אישיותו". מאז תום מלחמת העולם ה-II הייתה אבולוציה של רעיונות על זכויות אדם, שמיקודה הן בהגנות על החירות והקניין של הפרט והן במחויבויות הדדיות בין פרטים. האמנה הבינלאומית של האו"ם בדבר זכויות כלכליות, חברתיות ותרבותיות (1966) מדגימה את הרחבת תפישת הזכויות, בהצהירה כי לכולם הזכות לצדק ולתנאים מעודדים בעבודה, לביטחון סוציאלי, לתנאי מגורים הולמים, לסטנדרט הבריאות הגופנית והנפשית הגבוה ביותר שניתן להשיג והזכות להשכלה, לחיי תרבות ומדע. באופן דומה, האמנה החברתית האירופית (1961) מצהירה כי לכולם הזכות לתנאים הוגנים בעבודה, הזכות לאמצעים ראויים להכשרה תעסוקתית והזכות "להפיק תועלת מכל האמצעים המאפשרים לאדם ליהנות מרמת הבריאות הגבוהה ביותר האפשרית הניתנת להשגה".

סיכום

הדרה חברתית היא קונספט המתייחס למידה שבה אנשים אינם יכולים להשתתף בתחומי מפתח של חיי הכלכלה, החברה והתרבות בחברה. מודגשת אי-השתתפות הנובעת מהגבלות ולא מבחירה. הדרה חברתית הינה דרך חדשה יחסית להמשגת הגבלה או קיפוח, אשר באופן מסורתי הושמו במושגים של עוני, מצוקה ומחסור. היא מרחיבה את המבט אל מעבר לאי-השתתפות בשל חוסר במשאבים חומריים, לראיית סיבות כמו אפליה, סטיגמה, מחלה כרונית או הזדהות תרבותית המובילות לאי-השתתפות. הדרה חברתית והכלה חברתית הם מושגים בעלי משמעויות מוסריות ופוליטיות, הנוגעות לאזרחות, צדק וזכויות אדם.